

Кіреєнко К. В. Фольклорно-міфологічна концептуалізація дійсності в заговляннях в аспекті когнітивної лінгвістики / К. В. Кіреєнко // Вісн. ЛНУ імені Тараса Шевченка. – Сер. „Філологічні науки”. – Луганськ : ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2010. – № 14 (201). – 209 с. – С. 46 – 51.

УДК 811.111'32

К. В. Кіреєнко

ФОЛЬКЛОРНО-МІФОЛОГІЧНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ДІЙСНОСТІ У ЗАМОВЛЯННЯХ В АСПЕКТІ КОГНІТИВНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

Сучасний парадигмальний простір лінгвістики представлений співіснуванням двох домінуючих парадигм: прагматичної та когнітивної, адже сьогодні увага дослідників насамперед зосереджена на мові як знарядді комунікації та впливу, з одного боку, і когніції та концептуалізації, з іншого. До того ж процеси функціонування мови в комунікації опосередковані когнітивними операціями свідомості, що створює підґрунтя для дослідження їх у взаємодії [1, с. 18]. Пропонована розвідка є частиною комплексного лінгвістичного дослідження і має за мету визначення основних ознак міфологічної концептуалізації дійсності у заговляннях.

Становлення прагматичної (комунікативно-функціональної) парадигми відбулося у другій половині ХХ ст. і позначилося на переорієнтації лінгвістичних досліджень на аналіз людського чинника у мові, діяльній та телеологічній поведінки мовної системи у комунікативному середовищі (мова почала розглядатися як знаряддя досягнення людиною успіху, оптимізації інтерактивних відношень мовців у комунікативній ситуації, різних типах дискурсу) [1, с. 16].

Когнітивна (або когнітивно-дискурсивна) парадигма спрямована на пояснення постійних кореляцій і зв'язків між мовою, мовними продуктами, з одного боку, і структурами знань, операціями мислення та свідомості, з іншого. На думку сучасних мовознавців, когнітивний підхід слід доповнити дискурсивним аналізом і спостереженнями за функціонуванням наявних форм і створенням нових, а дискурсивні дослідження – когнітивним підходом до вивчення психоментального підґрунтя мовленнєвої діяльності, зокрема, дослідженням ментальних станів, що зумовлюють наміри й інтенції комунікантів, когнітивних стратегічних програм і їхньої реалізації у дискурсі, поясненням комунікативних невдач, установленням когнітивного забезпечення комунікативного співробітництва й ефективності спілкування тощо [1, с. 16].

Наприкінці 90-х рр. ХХ ст. у складі когнітивної лінгвістики виокремилася нова галузь – лінгвоконцептологія, головним поняттям

якої є концептуалізація – один з процесів пізнавальної діяльності людини, що полягає в осмисленні й упорядкуванні результатів внутрішнього рефлексивного досвіду людини й уявлень про об'єкти, явища дійсності та їхні ознаки; понятійна класифікація, один з найважливіших процесів пізнавальної діяльності людини, що полягає в осмисленні отримуваної нею інформації, яка надходить з різних каналів і зумовлює творення концептів, концептуальних структур і всієї концептуальної системи в мозку (психіці) людини [1, с. 403-404].

Дискусійним питанням проблеми концептуалізації є первинність чи вторинність цього процесу відносно засвоєння мови у філогенезі й онтогенезі. Одні дослідники вважають, що концептуалізація є результатом довербальної стадії розвитку людини й пов'язана з сенсомоторною діяльністю, а з формуванням мови засвоєння реальності набуває нових форм, які забезпечують вихід за межі сприйнятого безпосередньо до рефлексивних уявних світів (О. Кубрякова, В. Дем'янков, Ю. Панкрац, Л. Лузина). Деяко відмінну позицію представляють ті вчені, що розглядають мову як зусилля людського роду, спрямовані на забезпечення захисту від хаосу: людина починає говорити, щоб подолати смерть (О. Розеншток-Хюсси, О. Пигалев). Перші імена, на їхню думку, були символічними й метафоричними, а людина помічала у світі лише те, що бажала помічати. Тому концептуалізацію розглядають як паралельний формуванню мови процес [1, с. 404].

Онтогенез концептуалізації також має різне розуміння. Прихильники неогумбольдтіанської гіпотези мовного детермінізму надають перевагу мовній концептуалізації, яка для дитини є найголовнішою, первинною й визначає подальше пізнання світу. Прибічники генеративізму припускають уроджену універсальну здатність до творення концептів, зважаючи на наявність правил формування концептуальних структур, однак розвиток цих структур залежить певною мірою і від досвіду людини, і від її мови (Р. Джекендофф, Дж. Фодор). Ця позиція близька концепції універсального предметного коду російського психолога М. Жинкіна, який підкреслював, що інтелект не розуміє природної мови, у нього є власна інформаційна мова, якою людина формує поняття, судження, умовиводи, будує гіпотези, докази тощо [1, с. 404].

Лінгвісти та психологи функціональної орієнтації вважають, що дитина опановує й збагачує концептосистему протягом усього життя як на підставі мови, так і власної взаємодії з довкіллям за допомогою органів чуття. Концептуалізація здійснюється у процесі соціалізації дитини і починається із засвоєння довкілля спершу чуттєвою сферою, згодом – шляхом формування цілісних образів (гештальтів) і відповідної мисленнєвої обробки отриманої інформації. Ж. Піаже наголошував: «Чим складнішими стають структури мислення, тим необхіднішою щодо їхнього кінцевого оформлення є мова» [2, с. 334]. Світ людиною сприймається комплексно: на основі наочно-дійового, конкретно-

образного і понятійного мислення в процесі не лише прямої взаємодії з природою і суспільством, але й через суспільну діяльність, навчання і виховання, усі види народної творчості та усі види і жанри мистецтва [3, с. 185]. Р. Павільоніс підкреслює: «Ще до знайомства з мовою людина певною мірою знайомиться зі світом, пізнає його; завдяки відомим каналам чуттєвого сприйняття світу вона отримує певну (істинну чи неістинну) інформацію про нього, розрізняє й ототожнює об'єкти власного пізнання» [4, с. 101]. Оволодіння мовою середовища й поступова інкультурація як засвоєння людьми культурних форм (патернів) відповідного суспільства, що є стійкими сукупностями технологій мислення, поведінки, взаємодії, послідовності дій, побудови суджень, різних культурних формул й символів, сприяють формуванню на базі індивідуальних уявлень колективно (етнічно) узгоджених механізмів концептуалізації. Створення концептуальної системи особистості перебуває й під впливом опанованої нею мови, стереотипи якої дають змогу людині упорядкувати та структурувати власний досвід і поєднати його з колективним досвідом народу [1, с. 404-405].

Культура, до якої занурений індивід, також опосередковує процеси концептуалізації, формуючи символну мережу матеріального й духовного рівнів і визначаючи оцінки, норми, цінності, життєдіяльність людини в певному культурному й соціальному середовищі. На думку В. Манакіна, концепти складають частину когнітивної пам'яті слів, пов'язують смислові характеристики мовного знака з системою традицій і духовних цінностей народу. Мовна й культурна ідентичності у процесах концептуалізації є визначальними і взаємно детермінованими. Концепт є головним осередком культури в ментальному світі людини, тим, через посередництво чого людина входить до культури і впливає на неї [1, с. 405].

Індивідуальне осмислення результатів колективної концептуалізації може стати причиною руйнування усталених у мові концептів. Д. Лихачов відзначав: «У кожної людини є свій індивідуальний культурний досвід, запас знань і навичок, якими зумовлюється багатство значень слів і багатство концептів цих значень» [5, с. 287]. Індивідуальне збагачує мову й культуру, коригує процеси колективної концептуалізації на тлі спільної концептуальної системи етносу відповідно до тенденцій зміни світу і його усвідомлення. Це підтверджує здатність людини впливати на розвиток мовної системи і є справді реальним і підтвердженим експериментально (наприклад, перевірка тотальних афатиків на можливість мислити, навчання сліпоглухонімих дітей тощо). До того ж воно вкладається у принципи синергетичного підходу до мови, етносвідомості, свідомості індивіда як взаємно детермінованих підсистем цілісної і нерівноважної екосистеми. Концептуалізація є параметром самоорганізації цих підсистем і сприяє збереженню екосистеми певного етносу. Вона пов'язана з категоризацією як способом класифікаційної діяльності, бо спрямована на організацію у

свідомості ідеальних структур і зв'язків між ними, тоді як категоризація – на інтеграцію цих структур в ієрархію класів за принципом руху від конкретного до загального й більш загального, а також за принципом вибору найкращих зразків у категорійній мережі [1, с. 405].

Результатом концептуалізації є формування концептуальної системи – системи концептів у свідомості людини або колективній свідомості етносу, що відтворює у вигляді структурованих й упорядкованих знань уявлення про світ, дійсність і результати внутрішнього рефлексивного досвіду. Концептуальна система фіксує інформацію, яка надходить до неї у вербальній й невербальній формах різним шляхом: від органів чуття, у результаті осмислення, на підставі інтуїції, позасвідомих процесів або у функціональному континуумі взаємодії різних пізнавальних механізмів. Концептосистема може мати індивідуальний і колективний характер. Колективна концептосистема представлена в етносвідомості як узагальнення колективного досвіду певного етносу, що дає змогу його представникам ідентифікувати себе та взаємодіяти [1, с. 405-406]. У такому розумінні поняття концептуальної системи в російській гуманітарній традиції відповідає терміну «концептосфера», запровадженому Д. Лихачовим, який розглядав її як сукупність концептів нації й зауважував, що чим багатшими є культура нації, її фольклор, література, наука, образотворче мистецтво, історичний досвід, релігія, тим багатшою є концептосфера народу [5, с. 280-287].

Замовляння – це складова частина зафіксованої у фольклорі традиційної й навіть архаїчної етнічної картини, чи моделі, світу [6, с. 65]. Тому в них можна віднайти відображення такого архаїчного різновиду ментальності, чи свідомості, якою є свідомість міфологічна. Сучасні філософи-науковці називають такі основні риси міфологічної свідомості [7]:

1. Конкретно-чуттєвий характер, особисте ставлення до природи, сприйняття її як живої, мислячої істоти. Людина емоційно відчувала світ як уособлене «ТИ», як своєрідного людського двійника [7, с. 18-19]. Це відображається у замовляннях-діалогах, які являють собою чергування реплік осіб, котрі беруть участь у процесі замовляння (реальний діалог), або є уявним діалогом між мовцем і магічною істотою: «*”Добривечір тобі, огненний бугало!” – “Здорова, (ім'я)!” – “Куди ти летиш?” – “Полечу ліса палить, землі сушить, трави в'ялить”.* – *“Не лети ж ти, огненний бугало, ліса палить, землі сушить, трави в'ялить! Полети ж ти, огненний бугало, до (ім'я) у двір. Де ти його спобіжиши, де ти його заскочиши: чи в лузі, чи в дорозі, чи в наїдках, чи у вечері, чи у постелі, – учепися ти йому за серце, затоми ти його, запали ти його: щоб він трявся і трепетався душею і тілом за мною, (ім'я), щоб він мене не запив, не заїв і з іншими не загуляв, усе мене на помислах мав. Тягніть до мене (ім'я) (ім'я бажаного)”.*» [8, с. 41-42].

2. Описовий та індивідуалізований підхід до подій, явищ, процесів: замість того, щоб розмірковувати про сутність явищ, первісні люди просто розповідали те, що могли побачити своїми очима або помацати руками [7, с. 19]. Звідси постали епічні замовляння, побудовані за схемою «повідомлення про дії магічних істот – повідомлення про здійснення бажаного»: *«Там на горі тури орали, красну рожу сіяли; красна рожка не зійшла; там стояла дівка; коло синього моря безребра овечка стояла; край червоного моря червоний камінь лежить. Де сонце ходить, там кров знімається; де сонце заходить, там кров запікається»* [8, с. 57].
3. Егоцентризм – переживання найближчої до людини дійсності як усього світу загалом [7, с. 19].
4. Художня образність – перенесення у процесі пояснення міфа рис самої людини чи суспільства, так що, скажімо, про історію виникнення світу розповідалося як про походження сім'ї богів [7, с. 19]. У замовляннях зазначені світоглядні особливості реалізуються передусім різноманітними засобами уособлення і персоніфікації: *«Ви, зорі-зоряниці, вас на небі три сестриці: одна нудна, друга привітна, а третя печальна. Беріть голки і шпильки, горове каміння, бийте його і печіть, паліть і нудіть: не дайте йому ні спати, ні лежати, ні їсти, ні пити – других любите. Тягніть до мене (ім'я) (ім'я бажаного)»*.» [8, с. 39].
5. Некритичність до змісту міфологічних оповідань. Будь-які вигадки про події чи героїв не підлягали сумніву і сприймалися як реальні; одні й ті самі міфологічні сюжети переповідалися у різних версіях, які сприймалися з однаковою зацікавленістю [7, с. 19].

Отже, підсумовуємо все вищесказане таким чином. Когнітивна наукова парадигма у лінгвістиці характеризується тенденцією вивчати мову як засіб отримувати, зберігати, переробляти й використовувати знання, досліджувати способи концептуалізації і категоризації певною мовою світу дійсності та внутрішнього рефлексивного досвіду. Замовляння – це складова частина зафіксованої у фольклорі архаїчної етнічної картини світу. На глибинному рівні вони є продуктом найдавнішого магічного світогляду, для якого характерна віра у всеосяжний зв'язок усього сущого, у безперервність буття, емоційно-образне сприйняття світу, уособлення природи. На мовленнєвому рівні зазначені світоглядні особливості відображаються передусім у таких різновидах замовлянь, як замовляння-діалоги, епічні замовляння, а також у різноманітних засобах уособлення й персоніфікації. Плідним для подальших студій у цьому напрямку ми вважаємо розвідки про лінгвокультурологічний і когнітивний аналіз відображення у замовляннях первинних виявів релігії, вірувань і культів.

Література

1. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : підручник / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с. 2. Пиаже Ж. Генетический аспект языка и мышления / Ж. Пиаже // Психолінгвістика. – М., 1984. 3. Зеленько А. С. Проблеми семасіології у філософсько-психологічному осмисленні : монографія / А. С. Зеленько. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Луганськ : Альма-матер, 2004. – 228 с. 4. Павиленис Р. И. Проблема смысла : современный логико-філософський аналіз языка / Р. И. Павиленис. – М., 1983. 5. Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка / Д. С. Лихачев // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста : антологія. – М., 1997. 6. Єрмоленко С. С. Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць : монографія / С. С. Єрмоленко. – К. : «Видавничий Дім Дмитра Бураго», 2006. – 384 с. 7. Кислюк К. В. Філософія. Модульний курс (Текст) : [навч. посібник для студентів] / К. В. Кислюк. – Х. : Торсінг плюс, 2009. – 416 с. 8. Українські замовляння / [упоряд. М. Н. Москаленко ; авт. передм. М. О. Новикова]. – К. : Дніпро, 1993. – 309 с.

Кіреєнко К. В. Фольклорно-міфологічна концептуалізація дійсності у замовляннях в аспекті когнітивної лінгвістики

У запропонованій розвідці автор висвітлює основні дискусійні питання проблеми концептуалізації і формування концептуальної системи, а також простежує відображення у замовляннях міфологічної свідомості.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, концептуалізація, концептуальна система, замовляння.

Киреевко Е. В. Фольклорно-мифологическая концептуализация действительности в заговорах в аспекте когнитивной лингвистики

В данной статье автор освещает основные дискуссионные вопросы проблемы концептуализации и формирования концептуальной системы, а также прослеживает отображение в заговорах мифологического сознания.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концептуализация, концептуальная система, заговоры.

Kireienko K. V. The folklore-mythological conceptualization of reality in spells in the cognitive linguistics' aspect

The author of the article covers main debatable questions of the problem of conceptualization and conceptual system formation and traces the mythological consciousness reflection in spells.

Key words: cognitive linguistics, conceptualization, conceptual system, spells.